

An introduction to Molavi's epistemological methods*

Dr. Reza Rouhani¹

Associate professor in Persian Language and Literature, Kashan University

Abstract

In his works and poems, Jalaluddin Mohammad Molavi, a mystic poet and scholar of the 7th century (AH), has presented comprehensive theoretical and epistemological topics about science, wisdom and knowledge. From the methodological point of view, his arguments are a subcategory of logic. In the present research, a collection of Molavi's poems and thoughts about knowledge has been extracted by a documentary method and categorized with different logical patterns. His approaches of gaining knowledge are also introduced. Based on the result of this research, in most cases Molavi uses logical (scientific) and literary approaches to introduce knowledge. In this research, only his logical method is introduced and analyzed briefly. Division and classification, matching and comparison, analysis and pathology, and description and semiotics are the major methods used by Molavi to introduce knowledge, instill it, and persuade the audience.

Keywords: Molavi, Knowledge, Epistemological methodology, Logical approaches, Masnavi-e Molavi.

1. Introduction

The subject of knowledge and epistemology was one of Rumi's main intellectual concerns, which can be examined from at least three viewpoints. First, the *Masnavi* plays educational and epistemological roles. Second, Rumi, as a renowned mystic and sage, was a scholar and

* Date of receiving: 2023/2/15

Date of final accepting: 2023/7/11

1 - email of responsible writer: r.ruhani@kashanu.ac.ir

epistemologist. In cases where he deemed it necessary, he undertook interpretation or analysis and engaged in partial or general criticism with different methods and approaches. Third, since Rumi was a teaching at the request of the main audience of the *Masnavi*, namely Hesam al-Din Chalapi, he applied his empirical knowledge in his discussions and did explanation, interpretation or analysis and criticism as needed. Therefore, Rumi's epidemiological views can be critically analyzed.

2. Methodology

In the present study, the author has evaluated Rumi's collection of verses and thoughts about knowledge in a scientific and logical manner. The discussions of epistemology are run through introduction and classification of Rumi's approaches on the subject. The research is mainly based on the text-oriented and author-oriented methods. The study seeks to briefly answer the following questions:

What scientific or logical methods did Rumi use in his works on knowledge?

What are the characteristics and functions of those methods, and how important are they?

Examining Rumi's various approaches to the subject of knowledge and scholars, which is often done with a logical and descriptive method, can help to correctly and methodically understand his views, making it easier for new audience to use his thoughts and opinions.

3. Results and discussion

In this study, the author has methodically summarized and discussed Rumi's views, thoughts, and approaches to the subject of knowledge. To this end, Rumi's educational goals are identified, and some of his main epistemological methods regarding knowledge, scholars and their types are introduced. In general, Rumi's approaches can be examined from different perspectives, the most important of which are scientific and logical approaches and rhetorical and literary approaches. Due to the importance of the first category of approaches and the uniformity of the topics, defining and evaluating his views on knowledge and scholars are addressed under four headings including a) classification of knowledge, b) comparison of

types of knowledge, c) Interpretation, analysis and criticism of epidemiological views, and d) description and semiotics of knowledge.

In his various works, Rumi has generally classified knowledge into natural sciences and real sciences. He uses different, sometimes new and innovative, definitions for the natural and material knowledge and tries to clarify his intention of this general classification by giving the types of knowledge appropriate titles. There are comparisons of sciences and those who practice them frequently seen in various positions of the *Masnavi* and other works of Rumi. In this method, the apparent and esoteric sciences are compared and compared with each other.

The dichotomies imitative and research-based knowledge, ijihadist and visual knowledge, or acquired and granted knowledge can be observed under the topic of ‘the eight principles’ in the part of the book where he speaks about the methods of teaching a science. For example, the method of teaching and learning a science may be through acquisition, effort and ijihad, narration, imitation, repetition, nature, habit, borrowing, learning from the past, or discipleship. Finally, it may be through the heart and soul as well. In the case of prophets, the Most Gracious directly or indirectly sent knowledge to prophets through revelation, as recorded in scriptures. This is a type of meditative teaching and learning of knowledge.

External and internal interpretations of knowledge and analysis of its contents is another method used by Rumi in this regard. He introduces the useful and useless sciences of his time to his audience. Rumi's interpretation and analysis of various sciences and their scholars is carried out with multiple approaches, which can be examined in terms of method and style. Another common and frequent method in Rumi's works is the interpretation or description of the nature of knowledge as a phenomenon. For this purpose, he also uses semiotics, or the examination of the concepts symbolized, in his report on knowledge and scholars.

4. Conclusion

With regard to the points discussed in this research, one of Rumi's cognitive and mystical concerns is to recognize, introduce, and differentiate true knowledge from false knowledge. In this regard, he uses a combination of logical, scientific, rhetorical, and literary methods. While introducing

knowledge and scholars, he sometimes implicitly and indirectly and sometimes explicitly and directly asks the audience to seek non-acquired, worldly, and divine knowledge instead of devoting too much time to aimlessly acquire knowledge. He also advises learning and the pursuit and teaching of knowledge in order to reach truth and not to forget the sublime goals of acquiring and teaching knowledge.

فصلنامه علمی کاوش‌نامه زبان و ادبیات فارسی

سال بیست و پنجم، بهار ۱۴۰۳، شماره ۶۰، صفحات ۴۳-۹

DOI: [10.29252/KAVOSH.2023.19700.3386](https://doi.org/10.29252/KAVOSH.2023.19700.3386)

درآمدی بر روش‌های علم‌شناسی مولوی* (مقاله پژوهشی)

دکتر رضا روحانی^۱

دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه کاشان

چکیده

جلال‌الدین محمد مولوی، شاعر عارف و عالم صاحب‌نظر قرن هفتم هجری، در آثار و اشعار خود درباره علم، حکمت و معرفت، مباحث نظری و معرفتی جامعی عرضه کرده که از نظرگاه علم‌شناسی که زیرمجموعه علم منطق و معرفت‌شناسی است، قابلیت توجه و بررسی مستقل دارد. در پژوهش حاضر، مجموعه اشعار و اندیشه‌های مولوی، به طور ویژه در مثنوی، در خصوص علم‌شناسی به روش اسنادی استخراج، و با الگوهای مختلف منطقی دسته‌بندی و روش‌شناسی شده و رهیافت‌های او در شناخت و شناسایی علوم معرفتی گشته است. دستاورد پژوهش آن است که مولوی در آثار خود به طور کلی و در غالب موارد از دو روش و رهیافت منطقی (علمی) و ادبی برای معرفتی علوم یا علم‌شناسی استفاده می‌کند که در این پژوهش فقط عمده‌ترین شیوه‌های او از منظر اول مورد معرفتی و تحلیل اجمالی واقع شده است. تقسیم و طبقه‌بندی، تطبیق و مقایسه، تحلیل و آسیب‌شناسی، توصیف و نشانه‌شناسی، مهم‌ترین و عمده‌ترین شیوه‌های مولوی در معرفتی علم و عالمان است که از مجموعه این روش‌ها در جهت القای معارف و اقناع مخاطب بهره می‌گیرد.

واژه‌های کلیدی: مولوی، علم‌شناسی، روش‌شناسی علوم، رهیافت‌های منطقی مولوی، مثنوی مولوی.

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۱۱/۲۶

تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۲/۰۴/۲۰

^۱ - نشانی پست الکترونیکی نویسنده مسئول: r.ruhani@kashanu.ac.ir

۱- مقدمه

از اشعار فراوان و تنوع مباحث و مطالبی که مولوی در خصوص علوم و معارف، و انواع و اقسام آن بر زبان می‌آورد، برمی‌آید که موضوع علم و عالم‌شناسی یکی از دغدغه‌های اصلی اندیشگانی او بوده است. دغدغه‌ای که دست‌کم از سه جنبه قابل توجه و بررسی است؛ نخست در پیوند با مثنوی و نقش و شأن تعلیمی و تربیتی و معرفتی آن؛ یعنی می‌دانیم مثنوی معنوی کتابی است که در قالب مثنوی و از حیث علم انواع ادبی در رسته نوع تعلیمی (اخلاقی) جای می‌گیرد که برای آموزش معانی و معارف اخلاقی و علوم خاص عرفانی تدوین شده، و صاحب مثنوی نیز بارها، علاوه بر متن، در مقدمات دفاتر مثنوی، به این شأن تعلیمی و تربیتی اثر خود تصریح کرده و به تبیین معارف مورد نظر پرداخته است؛ دوم آنکه مولوی به عنوان عالمی عارف و حکیمی سرشناس، خود علم‌شناس، معرفت‌شناس و حکمت‌دان بوده، و در مواردی که لازم می‌دیده به تفسیر یا تحلیل دست زده و با شیوه‌ها و رویکردهای مختلف به نقد و انتقاد جزئی یا کلی هم پرداخته است؛ جنبه سوم آنکه مولوی چون به درخواست مخاطب اصلی مثنوی یعنی حسام‌الدین چلیپی بر کرسی تدریس و تعلیم نشسته، در مباحث تعلیمی و معارف تجربی (از جمله مباحث و تجارب مربوط به علم و معرفت) دغدغه مخاطب داشته و انواع مخاطبان (عام، خاص و خاص‌الخاص) خود را در ضمن مباحث خود در نظر گرفته و با توجه به نیاز آنان به تبیین، تفسیر یا تحلیل و انتقاد اقدام کرده، و از این رو، مبحث علم‌شناسی مولوی نیز مثل برخی مباحث دیگر، در الگوی هرمنوتیکی (متن‌محور، مؤلف‌محور و مخاطب‌محور) قابلیت تبیین و تحلیل یافته است؛ از این جهت، هم می‌توان مباحث مثنوی را به عنوان متنی که به علوم و معارفی خاص (علوم حقیقی و معرفتی) می‌پردازد، (و یکی از آن مباحث نیز موضوع علم و عالم و انواع آن است)، مورد تحلیل محتوایی و فهم و تبیین، یا نقد و تفسیر قرار داد، و هم می‌توان نقش و برداشت و تفسیر و تحلیل صاحب‌اثر، یعنی مولوی از این موضوع را بازیابی و

بازشناسی کرد؛ و هم در نهایت می‌توان با توجه به مخاطب و انواع آن و نقش هریک در آفرینش، تدوین و استمرار معارف مثنوی، و از جمله در بحث علوم و معارف و علم‌شناسی، مباحث و اشعار مولوی را کشف و بررسی و احیاناً نقد کرد.

نگارنده در مقاله حاضر قصد دارد که مجموعه ابیات و اندیشه‌های مولوی درباره علوم را به گونه‌ای علمی و منطقی که بخشی از آن ذیل عنوان روش‌شناسی (متدولوژی) و معرفت‌شناسی (اپیستمولوژی) می‌گنجد، مورد شناسایی و ارزیابی قرار دهد و با دسته‌بندی و طبقه‌بندی^۱ خود، غالب رویکردها و رهیافت‌های او را در این موضوع بیشتر با دو رویکرد متن‌محور و مؤلف‌محور معرفی کند.

در تعریف روش‌شناسی^۲ آورده‌اند: «به مجموعه‌ای از عقاید، قوانین، تکنیک‌ها، و رویکردهایی اطلاق می‌شود که از سوی جامعه علمی اندیشمندان به کار برده می‌شود.» (ایمان، ۱۳۹۱: ۱۴، به نقل از نیومن)؛ و «از دیدگاهی، روش‌شناسی مطالعه منتظم و منطقی اصولی است که تفحص علمی را راهبری می‌کنند. از این دیدگاه، روش‌شناسی شاخه‌ای از منطق و یا حتی فلسفه است. دیدگاه دیگر روش‌شناسی را شاخه‌ای از علم می‌داند.» (ساروخانی، ۱۳۷۳: ۲۲) همچنین در تعریف رویکرد و رهیافت آورده‌اند: «رویکرد (Approach) عبارت است از زاویه دید و نگرش جمعی عالمان و متخصصان در پیدایی نظریه یا اندیشه معینی مانند رویکرد فیلسوفان حکمت متعالیه به نظریه‌ها و مسائل فلسفی ... رهیافت (Attitude) عبارت است از زاویه و افق و دامنه دید و نگرش شخصی عالمان و پژوهشگران در پیدایی نظریه یا اندیشه معینی مانند رهیافت جامعه‌شناختی یا رهیافت فلسفی...» (خسروپناه، ۱۳۸۵: ۱۷۵)

۱-۱- پیشینه تحقیق

در خصوص علم‌شناسی مولوی، از برخی جهات بحث‌هایی صورت گرفته و آثاری نگاشته شده است؛ غیر از شروح گذشته و معاصر بر مثنوی و دیگر آثار او، کتاب‌ها و

مقالاتی وجود دارد که آرا و اندیشه‌های مولوی را بررسی کرده و مطالبی درباره علم و معرفت از دیدگاه مولوی عرضه کرده‌اند. به طور مشخص از کتاب‌های گذشتگان، ملاحسین کاشفی در کتاب «لب لباب مثنوی» (۱۳۶۲) فصلی را به این موضوع اختصاص داده و درباره انواع و مراتب علم، اشاراتی مختصر دارد. همچنین در آثار معاصران همایی در «مولوی‌نامه» (۱۳۸۵)، زرین کوب در «سرّنی» (۱۳۶۴)، زمانی در «میناگر عشق» (۱۳۸۲)، کریمی در «بانگ آب» (۱۳۸۴)، نیز به معرفی علم و معرفت از دیدگاه مولوی در مثنوی پرداخته‌اند که در جای خود و از حیث گزارش، توصیف یا شرح آرا و اقوال مولوی مفید و مغتنم است.

از مقالات معاصران نیز مقالات زیر به طور اختصاصی به معرفی علم و عالمان از دیدگاه مولوی پرداخته‌اند: «مفهوم علم در مثنوی مولانا جلال‌الدین» (استعلامی، ۱۳۷۱)، «علم از دیدگاه مولانا» (امیری خراسانی، ۱۳۸۰)، «علم، عقل و عشق در مثنوی مولوی» (سبحانی، ۱۳۸۲)، «ابعاد تقلید و تحقیق در مثنوی» (طالبیان، ۱۳۸۵)، «علم ظاهر و باطن یا ظاهر و باطن علم» (جعفری و خلیل‌پور، ۱۳۸۶)، «العلم وأنواعه من وجهه نظر مولانا جلال‌الدین بلخی» (محقق، و فاطمه و شیوا حیدری، ۱۳۹۲) و... اما در هیچ‌کدام از کتاب‌ها و مقالات یادشده درباره علم‌شناسی در آثار مولوی از حیث روش‌شناختی علم از دیدگاه مولوی بحث مستقلی نشده است و رویکرد غالب این مقالات رویکردی توصیفی و مروری درباره آرا و اقوال مولوی و آن‌هم غالباً در کتاب مثنوی است، اما در مقاله‌ای با عنوان «رهیافت‌های تحلیلی-انتقادی مولوی در علم و عالم‌شناسی» (روحانی، ۱۳۹۹) نویسنده در چهار عنوان (نقدی و آسیب‌شناسانه، کارکردی و غایت‌شناسانه، روانی و انگیزه‌شناسانه، و اخلاقی و وظیفه‌شناسانه) رویافت‌های انتقادی مولوی در خصوص شناخت علم و علما را در حد مجال بررسی و معرفی کرده که با مقاله حاضر از حیث روشمندی مناسب دارد. البته نویسنده با روشی متفاوت به این موضوع در آثار مولوی پرداخته، اما به طور خاص به معرفی روش‌ها و رویافت‌های منطقی مولوی در

خصوص علم‌شناسی نپرداخته است. همچنین در بخش‌هایی از کتاب *بانگ آب*، برخی معارف مثنوی و از جمله برخی مباحث در حوزه علم و علما به خوبی دسته‌بندی و جدول‌بندی شده (کریمی، ۱۳۸۴) که قابل استفاده و استناد است.

۱-۲- سوالات و اهداف تحقیق

در تحقیق حاضر به اجمال به این سوالات پاسخ داده می‌شود که مولوی در آثار خود در خصوص علم‌شناسی از چه شیوه‌های علمی یا منطقی‌ای استفاده کرده است؟ و ویژگی‌ها و اهمیت هر کدام از روش‌ها تا چه اندازه است و هر کدام چه کاربردها و کارکردهایی دارد؟

هدف مستقیم و غیرمستقیم از تحقیق حاضر نیز، کشف و شناخت آراء مولوی به عنوان یکی از متفکران تأثیرگذار در تاریخ علم و فرهنگ، و شناساندن وجوه مثبت و کاربردی و روش‌مندانه افکار و آراء اوست. همچنین استفاده‌های امروزی از نتایج تحقیق در تاریخچه و طبقه‌بندی علوم و فلسفه آن، (برای برنامه‌ریزی‌ها و هدف‌گذاری‌های علمی-فرهنگی و کارآمد) می‌تواند از اولویت‌ها و انگیزه‌های کاربردی پژوهش باشد.

بررسی روش‌ها و رویکردهای مختلف مولوی به موضوع علم و اهل علم که غالباً با روش و رهیافت منطقی و توصیفی انجام یافته است، می‌تواند به شناخت درست و روشمند از آراء او (و دیگر اندیشمندان سنتی ما) کمک رساند، و شیوه‌های بهره‌گیری از افکار و آراء او را برای مخاطبان جدید آسان‌تر سازد.

۲- عمده‌ترین روش‌های علم‌شناسی در آثار مولوی

جلال‌الدین مولوی در آثار مختلف خود، و به‌ویژه مثنوی معنوی، با شیوه‌ها و شگردهای متعددی از انواع علوم (و عالمان) سخن گفته و مشتغلان بدان‌ها را معرفی کرده است، اما

از آنجا که آثار او -حتی مثنوی که رویکرد تعلیمی دارد- نظم و ترتیب معمول کتاب‌های علمی را ندارد و مولوی خود به عمد یا ناخودآگاه این شیوه ساخت‌شکن را با تأثیرپذیری یا پیروی از ساختار قرآن (پورنامداریان، ۱۳۸۰، ۱۲۸) برگزیده است، که «نمونه‌های آن را جز در قرآن کریم، به‌ندرت در سراسر شعر کلاسیک فارسی ملاحظه می‌کنیم» (همان، ۲۰) ضرورت دارد که غالب آراء او به شیوه‌ای منطقی، استخراج، تبیین، تحلیل و دسته‌بندی گردد و روش‌های او در هر مورد معرفی گردد و مورد مذاقه قرار گیرد. از این رو، نگارنده در این مقال ترجیح می‌دهد، به صورت اجمالی و به عنوان درآمد بحث، آراء، اندیشه‌ها و رهیافت‌های مربوط به حوزه علم‌شناسی مولوی را روش‌شناسی کند و از این راه به اهداف آموزشی مورد اشاره دست‌یابد.

گفتنی است که مولوی در آثار خود، برخلاف کتاب‌هایی که درباره طبقه‌بندی علوم و علم‌شناسی نگارش شده، دغدغه بررسی تاریخی علوم (درباره چستی مطالعه تاریخی ر.ک.: قراملکی، ۱۳۹۲: ۲۶۵-۲۷۱) یا علم‌شناسی تاریخی را ندارد (درباره علم‌شناسی تاریخی و رهیافت تاریخی: مفتونی، ۱۳۹۳: ۳۰ و ۵۰)، فقط در بحث منشأ یا واضح علوم که مطرح می‌کند، علوم متأخر بشر را دربرگرفته است و آن‌ها را متأثر از علوم متقدم و الهی انبیا معرفی می‌کند. درباره منشأ، واضح و مدون علوم، مولوی با یقین و اطمینان می‌گوید که مأخذ، منبع و معلم همه علوم دنیایی، وحی و آموزش انبیا و عقل کل است و عقل جزوی آن تعالیم را تنها می‌آموزد و افزایش و گسترش می‌دهد و خود به خود راهی به آن معلومات ندارد:

پس طبییان از سلیمان ز آن گیا	عالم و دانا شدند مقتدا
تا کتب‌های طبیبی ساختند	جسم را از رنج می‌پرداختند
این نجوم و طب وحی انبیاست	عقل و حس را سوی بی‌سوره کجاست
عقل جزوی عقل استخراج نیست	جز پذیرای فن و محتاج نیست
قابل تعلیم و فهم است این خرد	لیسک صاحب وحی تعلیمش دهد

جمله حرفت‌ها یقین از وحی بود اول او، لیسک عقل آن را فزود
هیچ حرفت را بین کاین عقل ما تاند او آموختن بی‌اوستا
(مولوی، ۱۳۶۳، ب: ۴: ۱۲۹۲-۱۲۹۸)

او در فیه مافیه نیز با تفسیر یا تأویلی تازه از امی بودن پیامبر خاتم (ص) به نیاز عقل جزوی به آموزش از عقل کل (انبیا و اولیا) اشاره می‌کند و نقش آن عقل را نه اختراع علمی که دیدن و کشف و در نهایت گسترش علوم می‌داند^۴ و معتقد است همه علوم در نهاد آدمی سرشته شده و انبیا و اولیا یادآور آن علوم برای آدمی‌اند: «در سرشت آدمی همه علم‌ها در اصل سرشته‌اند که روح او مغیبات را بنماید... پس انبیا و اولیا مذکران باشند او را از حالت پیشین نه آنکه در جوهر او چیزی نو نهند.» (همو، ۱۳۶۹: ۳۳)

باری در اغلب آثار مولوی و باز به ویژه مثنوی که محور اصلی این مقاله است، از شیوه‌های متعدد و متنوعی برای معرفی علم و معرفت استفاده شده، و مولوی به انگیزه‌های مختلف، و به‌ویژه دلایل معرفتی و سلوکی که شأن نزول و سرودن مثنوی نیز تعلیم معارف لازم سلوکی بوده، از شیوه‌های لازم و مناسبی برای تعلیم و القاء معارف و در نتیجه اقناع مخاطب بهره‌گرفته است.

مولوی، چنان‌که از اشعار و آثارش برمی‌آید به غالب مباحث و روش‌های مربوط توجه و تطفن داشته و می‌دانسته است که هم برخی علما و حکما، و حتی عرفا و اولیا در آثار و اقوال خود به این بحث و ضرورت آن ذیل عناوین مراتب و طبقات علوم و فضایل علوم و یا در مقدمه آثار خود تحت عنوان «رئوس ثمانیه»^۵ پرداخته‌اند، اما او برخلاف شیوه‌های معمول آن دانشمندان، چون بیشتر دغدغه مخاطب و تعلیم و اقناع او را دارد، هم برای علم‌شناسی و معرفی علوم و عالمان از شیوه‌های متعددی استفاده می‌کند، و هم در این کار و رهیافت، برای مباحث خود، تفکیک و توزیع مناسبی را در نظر نمی‌گیرد؛ بلکه بسیار درهم تنیده و اختلاطی به بحث و نقد و معرفی آن می‌پردازد؛

او مانند یک منبری ماهر، چنان که سبک اصلی و شغل خانوادگی اوست،^۶ از شیوه‌ها و شگردها به صورت تلفیقی بهره‌می‌گیرد، و از این راه مخاطب فرضی یا حاضر را با ارائه اطلاعات، انتقادات، تمثیلات، استنادات و استدلال‌های عقلی و نقلی، و تحلیل‌ها و تفسیرهای جذاب منطقی و یا اقناعی، مورد حمله معرفتی قرار می‌دهد، و خواه‌ناخواه مجذوب و حتی مبهور مباحث خود می‌کند تا القا و تأثیر آن معارف بر مخاطب^۷ بیشتر و بهتر شود.

در دنباله مقاله، برخی از شیوه‌های اصلی، مهم و پربسامد مولوی در علم‌شناسی (معرفی علوم و عالمان و انواع آن) بیان می‌شود، و به علت مجال اندک، غالباً به ذکر نشانی شواهد و در مواردی به نمونه‌هایی از آن‌ها بسنده می‌گردد و تفصیل مباحث به مقال و مجالی فراختر و انهاد می‌شود.

به گمان نگارنده و به طور کلی، روش‌ها و رهیافت‌های مولوی را می‌توان از منظرهای مختلف معرفتی، دسته‌بندی بررسی کرد که عمده‌ترین آنها: روش‌ها و رهیافت‌های علمی و منطقی^۸ و روش‌ها و رهیافت‌های بلاغی و ادبی است که به علت اهمیت دسته اول و یکدستی مباحث و کمی مجال، منحصراً به روش‌ها و رهیافت‌های عمده منطقی او در معرفتی و ارزیابی علوم و عالمان می‌پردازیم:

الف) تقسیم و طبقه‌بندی علوم

یکی از مهم‌ترین و بلکه پربسامدترین رهیافت‌های عالمانه و منطقی که مولوی در معرفتی علوم به کار گرفته، تقسیم و طبقه‌بندی علوم (و عالمان) است. گفتنی است که بحث اقسام و طبقه‌بندی علوم در آثار علما و صاحب‌نظران گذشته و امروز دامنه گسترده‌ای دارد (ر.ک.: یادداشت شماره ۱ و ۱۱) و غالب حکیمان و علم‌شناسان مسلمان (مثل فارابی، غزالی و قطب‌الدین شیرازی، و...) نیز به تفصیل به طبقه‌بندی علوم و شاغلان بدان، و مباحث مربوط به آن (مثل مبانی و موضوعات علوم، و معیارها و

ملاک‌های طبقه‌بندی علوم، و شرافت یا خساست آن) پرداخته‌اند؛ قاعدتاً مولوی نیز از غالب این آرا و اقوال اهل نظر، تا زمان خود، باخبر بوده و بویژه در کتاب تعلیمی خود، به گونه‌ای مدّ نظر داشته است، اما به دلایل مختلف سبکی و شخصی یا مخاطب‌مدار ورود مدوّن‌ی بدان مباحث نداشته و نوشتار حاضر، در حد امکان گامی در همین راستاست. گفته‌اند که از شیوه طبقه‌بندی و بخش‌بندی بویژه در متون تعلیمی استفاده می‌شود و از این راه مطالب مختلف شکافته و همه شقوق و اجزا و تقسیمات آن تبیین می‌شود (سمیعی، ۱۳۷۰: ۳۴). مولوی نیز در یک تقسیم‌بندی کلی علوم مختلف را به دو دسته علوم مفید و حقیقی، و علوم غیر مفید و تقلیدی منقسم می‌کند، و به تفریق و به طور صریح یا ضمنی به بازشناسی و توصیف انواع این علوم می‌پردازد، تا از این راه به رتبه‌بندی و طبقه‌بندی اجمالی و کلی علم و اهل علم، و نیز بیان نسبت و خساست یا شرافت علوم یا صاحبانشان اقدام کند.

پیداست که بحث علم‌شناسی با این رویکرد یا رهیافت، بیشتر بحثی منطقی و معرفت‌شناسیک و در نتیجه پیشینی است.^۹ در این رویکرد (منطقی) می‌توان به مباحثی مانند تعاریف علم و مسایل علوم از دیدگاه مولوی پرداخت، که البته این تعاریف و مسائل در آثار مولوی به طور کلی بحث می‌شود، و در بسیاری موارد -بویژه درباره علوم دنیایی- ناظر به علم خاصی نیست. به این معنا مولوی به طور مستقل و کلی و قاعده‌مند به تعریف علم بما هو علم نمی‌پردازد و اگر تعریفی می‌دهد بر تعاریف و استدلال‌های صرف -آنچنان‌که در آثار مربوط به حوزه روش‌شناسی علم دیده می‌شود- مبتنی نیست.

مولوی در آثار مختلف خود علوم موجود را، در تقسیم‌بندی کلی، به علوم ظاهری و علوم حقیقی دسته‌بندی و طبقه‌بندی می‌کند. او برای علوم و دانش‌های ظاهری و مادی، تعبیر مختلف و گاه تازه و ابتکاری به کار می‌گیرد و با عنوان‌گذاری مناسب می‌کوشد که مقصود خود را از این دسته‌بندی کلی دوگانه که معمولاً ابتکاری نیست، روشن

سازد؛ تعبیر و عنوان‌های مولوی برای دسته علوم معمولی و روزمره و ظاهری از این قرار است: علم نقلی (مولوی، ۱۳۶۳ ب، ۴:۱۴۱۸)، علم کسبی یا دانش آموخته (۹۹۲/۵)، علم اهل تن (۳۴۴۶/۱)، علم ابدان (همو، ۱۳۶۹، ۲۲۸)، دانش هستانه (همو، ۱۳۶۳ الف، غزل ۱۸۷۶)، حکمت دنیا (۳۲۰۳/۲)، عقل بحثی و تحصیلی و مکسبی (همو، ۱۳۶۳ ب، ۳-۳۶۵۴/۴-۱۹۶۴/۴-۱۹۶۰/۴)، علم اهل حس (همان، ۱۰۱۶/۱)، علم بنای آخور (همان، ۱۵۱۸/۴)، علم این جهان (همان، ۲۶۴۲/۳)، علم تقلیدی (همان، ۲۴۲۷/۲ و ۲۴۲۹ و ۳۲۶۵) علم تعلیمی (همان، ۲۴۲۹/۲)، علم گفتاری (همان، ۲۴۳۶/۲) علم ظنون (همان، ۴۱۳۵/۶)، حکمت عاریتی (همان، ۳۲۵۸/۱) و دانش ناقص (همان، ۱۵۳۵/۲).

مولوی غالباً در مقابل آن دسته پیشگفته، و در معرفی علوم باطنی و حقیقی و غیرمعمولی (که برای آن نهایت فضیلت و شرافت را قائل است)، غالباً عنوان‌ها و تعبیرهایی را به کار می‌برد که گاه خالی از ابتکار و تازگی نیست: علم تحقیقی (همان، ۳۲۶۶/۲)، علم اهل دل (همان، ۳۴۴۶/۱)، علم راه حق و علم منزلش (همان، ۱۵۲۰/۴)، علم وحی دل (همان، ۱۴۱۶/۴)، علم نادره (همان، ۱۹۳۲/۶)، علم لدنی (همان، ۸۱۳/۱ و ۳۶۴۲-۱۱۲۵/۳)، «علم خرابات، علم درون، علم دیگر» (ر.ک.؛ میرابوالقاسمی، ۱۳۸۶)، حکمت دینی (مولوی، ۱۳۶۳ ب، ۳-۳۲۰۳/۳)، علم ادیان (همو، ۱۳۶۹: ۲۲۸)، علم نظر (همان: ۱۵۴)، علم حال (همو، ۱۳۶۳، غزل ۱۳۳)، دانش فقر (همو، ۱۳۶۳ ب، ۱-۲۸۳۴/۱)، علم نهان (همان، ۳۴۶۶/۱)، علم بلند (همان، ۱۰۱۶/۱)، علم الیقین (همان، ۳۴۹۳/۱-۳۱۰۳/۲) معرفت و شناخت (همان، ۳۳۴۱/۵ - ۲۱۱۴/۵) و تعبیری مانند این‌ها.^{۱۰}

این نوع نام‌ها و عنوان‌گذاری‌ها و یا تقسیم‌بندی‌ها که از جنبه‌ها و زوایای مختلف و با مقاصد متعدّد انجام می‌گیرد (مثل تفکیک و بازشناسی، و تعریف و شناخت اجمالی علوم و اهل علوم)، خود تمهید و محملی می‌شود، برای تطبیق و مقایسه علم و

صاحبان آن، و هم از این رو خود قابلیت آن را می‌یابد که به عنوان روش‌ها یا رهیافت‌هایی مستقل مورد تفسیر و بررسی و تحلیل قرار گیرد.

ب) تطبیق و مقایسه علوم

تطبیق و مقایسه علوم و مشتغلان به آن‌ها، روش و رهیافت دیگری است که با بسامد فراوان در مواضع مختلف مثنوی و دیگر آثار مولوی به چشم می‌آید. در این روش، (مانند روش تقسیم و طبقه‌بندی) علوم ظاهری و باطنی با یکدیگر تطبیق و مقایسه می‌گردند. در مقایسه که یکی از رایج‌ترین الگوهای پرورش معانی و مطالب هم به حساب می‌آید، هم وجوه تشابه و هم وجوه افتراق و فرق‌های کمی و کیفی طرفین مورد معرفی و بررسی واقع می‌شود (سمیعی، ۱۳۷۰: ۲۵). در علم‌شناسی با رهیافت یا روش تطبیقی، علاوه بر طبقه‌بندی علوم و سلسله مراتب، موضوع شناسایی، تقدّم و تاخّر و رتبه و شرافت و حساست هر علم، و تمایز و ارتباط دانش‌ها و شاغلانش تحلیل و بررسی می‌شود.

گفتنی است که هم روش پیش‌گفته (تقسیم و طبقه‌بندی) و هم این روش (تطبیق و مقایسه) را در مباحث علم‌شناسی به طور کلی، و در مباحث علم‌شناسی مولوی می‌توان ذیل عنوان رهیافت تطبیقی بررسی کرد، با این یادآوری یا توضیح یا تبصره که مولوی -چنانکه یادآور شدیم- با تفصیل و تشریحی که دانشمندان مسلمان (مثل ابن خلدون و فارابی و ابن‌سینا و خوارزمی و رازی و غزالی و شمس‌الدین آملی...) در رساله‌ها و کتاب‌های مستقل خود ذیل عنوان‌هایی مانند احصاء العلوم، تقاسیم العلوم، انواع العلوم، و عناوین مشابه به طبقه‌بندی و مقایسه و بررسی اقدام کرده‌اند، به بحث و بررسی مستقل نپرداخته و قصد چنین تدوینی را نداشته است، اما مباحث او نیز ذیل مباحث طبقه‌بندی علوم در معنای عام قابل ذکر است که هم به تقسیم موضوعی علوم اشاراتی دارد، و هم به طبقه‌بندی غایی و روشی و تقسیم علوم به حصولی و حضوری و... توجه یا اشاراتی داشته است که در این صورت چون از علوم خاص نام برده می‌شود و مورد

تطبیق و مقایسه قرار می‌گیرد و جنبه توصیه‌ای نیز دارد، مباحثی پسینی و تجربی به شمار می‌آیند (ر.ک.: مفتونی، ۱۳۹۳: ۴۳-۴۱). او در طبقه‌بندی و رتبه‌بندی مقایسه‌ای علوم و اهل علوم، در ضمن مباحث و اشارات، و نیز تمثیلات، به آشکار فضیلت و شرافت و تقدّم را مختصّ علوم و حیانی و الهی و لدنی می‌داند.^{۱۱}

گفتنی است که برخی قصّه‌ها و تعبیرات تمثیلی-تشبیهی در مثنوی به قصد مقایسه و تطبیق این دو نوع از علم و عالمان طرح و بحث می‌شود؛ یعنی تمثیل مقدمه‌ای برای مقایسه و در نهایت استدلال و نقد و تحلیل واقع می‌شود،^{۱۲} مانند قصّه معروف رومیان و چینیان در دفتر اوّل (۳۴۶۷/۱) به بعد) که در آخر داستان به صراحت این مقایسه تمثیلی خود را رمزگشایی می‌کند و آن را تقابل علم و احوال اهل تقلید (نحو و فقه و...) با علم و احوال صوفیان (محو و فقر و...) معرفی می‌کند. همچنین است ماجرای نحوی و کشتیان (۲۸۳۵/۱) به بعد) و قصّه تمثیلی اعرابی و فیلسوف (۳۱۷۶/۲) به بعد)، و قصّه سه ماهی با دانش‌های مختلف (۲۲۲۰۲/۴) به بعد) یا مقایسه علم ظاهر به باطن با تمثیل و تطبیق به کار معمار (۳۷۳۶/۶) به بعد) که مباحث غالباً به شیوه گفت‌وگوی جدلی یا غیر جدلی تقریر و تدوین می‌گردد. گاه نیز برخی تمثیلات و تشبیهات این دو نوع علم به صورت تقابلی و در مقایسه طرح می‌شود؛ مانند تشبیه و تمثیل علم ظاهر و باطن به صورت و جان (۱۰۳۱/۱) و پرنده یک بال و پر و دو بال (۱۵۱۰/۳) یا مرکوب بودن یا راکب بودن علم (۱۰۱۶/۱) به بعد) یا گلستان و گلدسته (۴۶۵۲/۶) یا دریا و قطره دانش (۱۸۸۲/۱-۱۸۸۳) یا بحر و موج دانش (۱۱۳۹/۱) یا ابر و آب آسمان و ناودان (۱۹۶۴/۴ و ۱۱۴۹) و دجله علم و سبوی دانش (۲۸۴۸/۱).

نکته دیگر آنکه این مقایسه و تطبیق گاه ریشه در براهین نقلی (روایی) دارد، مثلاً در اواخر دفتر ششم مثنوی چنین عنوانی دیده می‌شود: «در تفسیر این خبر که مصطفی صلوات الله علیه فرمود منهومان لا یسبعان طالب الدنيا و طالب العلم که این علم غیر علم دنیا باید تا دو قسم باشد، اما علم دنیا هم دنیا باشد الی آخره و اگر همچنین شود که

طالب الدنيا و طالب الدنيا تکرار بود نه تقسیم، مع تقریره» که صاحب مثنوی هم قبل از این عنوان و هم در دنباله آن به تفسیر خبر نبوی می‌پردازد (فروزانفر، ۱۳۶۱: ۲۲۱) و علم یا طالب آن را به دنیایی و آخرتی تقسیم و معرفی می‌کند:

علم دریایی است بی حد و کنار	طالب علم است غواص بحار
گر هزاران سال باشد عمر او	او نگردد سیر خود از جست‌وجو
کان رسول حق بگفت اندر بیان	اینکه منهومان هما لا یشبعان
طالب الدنيا و توفیراتها	طالب العلم و تدبیراتها
پس در این قسمت چو بگماری نظر	غیر دنیا باشد این علم ای پدر
غیر دنیا پس چه باشد آخرت	کت کنند زینجا و باشد رهبرت

(مولوی، ۶، ۱۳۶۳/۳۸۱۱ به بعد)

نکته مهم و قابل توجه دیگر در این دسته‌بندی و نیز مقایسه و تطبیق‌های مولوی آن است که این نام دادن یا عنوان‌گذاری در خصوص علوم و عالمان، قابلیت بحث روش‌شناسی جداگانه هم دارد؛ برای نمونه، تعبیر علم تقلیدی یا تحقیقی یا علم اجتهادی و دیداری، یا علم کسبی و وهبی و جوششی را می‌توان زیرمجموعه مبحث رئوس ثمانیه (سرآغازهای هشتگانه) و تحت عنوان انحای تعلیمیه (شیوه‌های تعلیم یک علم) گنجانند؛ یعنی مثلاً شیوه تعلیم یا تعلم این علوم یا به کسب، تحصیل، کوشش، اجتهاد، گفتن، تقلید، تکرار، طبع، عادت، عاریت و کهنه‌آموزی است، و یا اینکه در مراحل از آن ممکن است با شاگردی و تقلید قرین باشد، اما در نهایت در دل و جان بجوشد، و در این صورت، حال، هبه، عنایت و بخشش حضرت رحمان، به صورت مستقیم، و یا به واسطه از طریق انبیاء و وحی و کتب آسمانی به شمار می‌آید، و از انواع علوم دیدنی و بینشی و کشفی محسوب می‌شود. به این ترتیب، مولوی در ضمن بحث، به معرفی منشأ، منابع دریافت و شناخت اهل علوم مختلف نیز می‌پردازد که در هر یک از علوم با یکدیگر تفاوت دارند. همچنین در ضمن این دسته‌بندی، رتبه‌بندی و تطبیق، محملی پیدا می‌شود (یا مولوی پدید می‌آورد) تا موانع علم و شناخت هم معرفی گردد.

البته دامنه تطبیق در شیوه‌های دیگر علم‌شناسی نیز گسترش می‌یابد و مولوی در بسیاری از مواضع مربوط به علم‌شناسی خود، این دو دسته از علم و عالمان را در کنار هم روش‌شناسی (و تبیین و تحلیل علی روانشناسیک) می‌کند تا در پرتو شناخت تقابلی و با ملاک یا الگوی «تُعرفُ الاشیاءُ بِأضدادِها»، مواضع و مواردِ خلاف و وفاق علوم مختلف روشن شود و شناخت مخاطب یا طالب علم از علوم مختلف افزون گردد.

گفتنی است که مولوی به صورت موردی نیز گاه درباره برخی علوم بحث کرده و نظر اجمالی و گاه مبسوط داده و با بیان برخی از مباحث، به تعریف، موضوع، مسائل، عناوین، ابواب و تقسیمات، و مدون و مؤلف و به ویژه غرض از تدوین یا تحصیل علم یا غایات و نهایات، منافع و فواید، و مرتبه و شرافت یک یا چند علم خاص اشاره کرده و مباحث یاد شده را مورد توجه انتقادی و معرفت‌شناختی خود قرار داده است؛ این مباحث در علم‌شناسی قدیم، ذیل مبحث مقدماتی رئوس ثمانیه قرار می‌گرفته است و حتماً جلال‌الدین مولوی به این امر آگاهی و توجه داشته است، اما اگر برخلاف سایر متون علمی روزگار خود و پیش از خود در مقدمه آثارش بدان‌ها نمی‌پردازد، به سبک شعر و نحوه تدوین خاص آثار و اغراض و اهداف معرفتی و مخاطب‌مدار او برمی‌گردد که مقید به آداب، ترتیب و تبویب معمولی و رسمی اثر خود نبوده است؛ بویژه در کتاب شریف مثنوی که با نظم پریشان، و تداعی آزاد، و رنگ و لحن و محتوای الهامی خود معرفت‌آموزی کرده و مخاطب را مجذوب جمال بیان و بلاغت خاص خود نموده و در مطاوی مثنوی و در ضمن شرح حال این و آن و بیان حدیث و حکایت دیگران، نکات و مباحث و معارف اصلی خود را عرضه داشته است. اینکه مولوی به همه این رئوس نیز توجه ندارد و فقط به برخی مباحث، مثل تعریف، موضوع، اغراض، غایات، منافع و مراتب برخی علوم اشاره می‌کند، شاید به علت سبک و رهیافت کارکردگرایانه و فایده‌اندیشانه‌ای باشد که او در تبیین معارف دنبال می‌کرده است.

هرچند رئوس ثمانیه برای هریک از علوم به طور جداگانه باید ذکر و بیان شود، بویژه درباره علوم بشری و تقلیدی و اکتسابی، اما به علل مختلف و بویژه کمی مجال، از بررسی این موضوع در آثار مولوی صرف نظر می‌شود و فقط به طور کلی و با تسامح و به اجمال به بیان این رئوس هشتگانه در دو دسته از علوم تقلیدی و تحقیقی اشاره می‌شود و به درج جدولی بسنده می‌گردد:

جدول ۱- تطبیق علوم تقلیدی و تحقیقی از دید مولوی، به شیوه‌الگوی رئوس ثمانیه

ردیف	رئوس ثمانیه	علوم تقلیدی	علوم تحقیقی
۱	غرض و غایت علم	رسیدن به مقاصد و فواید دنیایی و کشف و یقین دنیایی، از جمله تعمیر و بنای دنیا و ماندن بیشتر در آن (مولوی، ۱۳۶۳، الف، ۱۵۱۸/۴-۱۵۱۹)، کشف و شناخت مجهولات دنیایی و رسیدن به علم‌الیقین (همان، ۱۴۲۱/۳)	رسیدن به معرفت کامل و خودشناسی و خداشناسی و معارف عالی، از جمله رسیدن به عین‌الیقین و حق‌الیقین (مولوی، ۱۳۶۳، الف، ۱۳۶۳، همو)، از علم به معلوم رسیدن (همو، ۱۳۶۳، الف، ۱۴۸۱)، از دانش و دانایی به بینش و بینایی راه بردن (همان، ۲۴۹۸)، و از علم جزوی به علم بزرگ و کلی رسیدن (همو، ۱۳۶۹: ۲۰۷)، رسیدن به علم انبیا (همان، ۴۳۶۸)، رسیدن به علم بی‌نشان و گره‌گشا (همان، ۳۶۰۹)
۲	تعریف علم	به روش‌های مختلف و به کمک توصیف و تمثیل‌ها و کارکردها، مثل خاتم	به روش‌های مختلف، به کمک توصیف و تمثیل‌ها و کارکردها، مثل جاریه بودن (همو، ۱۳۶۳،

			<p>ملک سلیمان (همان، ۱۰۳۰/۱)، یک پر داشتن (همان، ۱۵۱۰/۳)، بار و وبال و پوزبند بودن (همان، ۳۴۴۷/۱، ۲۳۲۷/۲، ۱۰۱۶/۱)، عاریتی بودن (همان، ۲۳۲۷/۲)</p>
۳	موضوع علم	<p>هر علم از علوم تقلیدی و دنیایی (طب، نجوم، هندسه، فلسفه و...) موضوعی دارد.</p>	<p>شناخت و معرفت و حکمت (خودشناسی، خداشناسی، معادشناسی و...)</p>
۴	منفعت و فایده علم	<p>منافع دنیایی و فواید روزمره و کاربردی عملی مثل قدرت تشخیص (همان، ۲۳۴۵/۲)، راه یافتن به بینش و بینش‌یابی (همان، ۳۸۵۶/۳ و ۴۱۲۳/۳)، رفع جهل (همان، ۲۷۳/۴)، رسیدن به دانه و منافع دنیایی (همان، ۲۴۳۰/۲)، شهرت و بزرگی ظاهری (همان، ۲۴۳۴/۲)، قابلیت فروش و منافع دنیایی (همان، ۳۲۶۵/۲)، آبادانی</p>	<p>فواید و منافع دنیوی و اخروی و ابدی مثل محبت (همان، ۱۵۳۲/۲)، قدرت تشخیص (همان، ۲۳۴۵/۲)، دیدن جمال جان (همان، ۳۸۵۷/۳)، رسیدن به آب حیات و جاودانگی (همان، ۳۶۶۸/۲، ۱۹۶۵ و ۱۹۶۶)، رسیدن به مغز و اصل (همان، ۱۳۸۹/۳)، خودشناسی (همان، ۲۶۵۴/۳)، صفایابی دل از هر علم (همان، ۱۰۸۹/۲)، هدایت یابی (همان، ۳۰۱۰/۴)، رسیدن به خوشی (همان، ۳۴۵۰/۱)، خریداری حق (همان، ۳۲۶۶/۲)، رونق دائمی</p>

			دنیا (همان، ۱۵۱۸/۴)، صفایابی دل از هر علم (همان، ۱۰۸۹/۲)	(همان، ۳۲۶۶/۲)، احوال خوش (همان، ۲/ ۳۲۶۷ و ۳۲۸۳)، رهایی از ظن و رسیدن به یقین (همان، ۱۵۱۳/۳ و ۴۱۲۰/۳ و ۴۱۲۱)، فوق فلک رفتن (همان، ۳۲۰۳/۲)، تشخیص راه درست (همان، ۱۷۵۳/۶)، رسیدن به شهرت ممدوح (همان، ۳۱۰۴/۶)، رسیدن به عقل مکسبی (همان، ۱۹۶۱/۴)، رهایی از لوازم ظاهری تعلیم و تعلم (همو، ۱۳۶۳، الف، ۱۴۷۸)
۵	عنوان یا فهرست ابواب	بستگی به نوع علم دارد و در علوم مختلف متفاوت و متمایز است.	شامل عناوین و مباحث متعدّد و در حوزه‌های مختلف است.	
۶	نام مؤلف یا واضع علم	واضع اولیه و اصلی آن‌ها وحی انبیاست و پیگیر آن علمای دنیایی‌اند (همان، ۱۲۱۹/۴-۱۲۹۸، و مولوی، ۱۳۶۹: ۳۳ و ۱۴۲- ۱۴۳)	واضع اولیه و اصلی آن‌ها وحی انبیاست و پیگیر آن اولیا و عارفان و حکیمان‌اند (همو، ۱۳۶۳، ب، ۴/۱۲۹۲-۱۲۹۸، و مولوی، ۱۳۶۹: ۳۳ و ۱۴۲-۱۴۳)، منبع بی‌واسطه حق و وحی (همو، ۱۳۶۳، ب، ۱/۳۴۴۹، ۱/ ۱۰۱۲)، مدرّس ذوالجلال است (همو، ۱۳۶۳، الف، ۴۲۹)	
۷	بیان مرتبه علم	شأن و رتبه اندک و ابزاری و پایین‌تر از علوم حقیقی،	مرتبه و شأن و شرافت عالی و نهایی و ابدی، به علت غرض و غایات و	

		<p>به علت غرض و غایات دنیایی و تعریف و موضوع و فواید و مولف و واضع علم</p>	<p>تعریف و موضوع و فایده و مولف و واضع علم</p>
<p>۸</p>	<p>انجمن تعلیمیه</p>	<p>از راه‌های مختلف ظاهری، مثلاً از راه حواس ظاهر (مولوی، ۱۳۶۳، ب، ۸۶۱/۲، ۱۰۶۲/۵) از راه کتاب و استاد و فکر کردن (همان، ۳۵۷۸/۵، ۱۹۶۱/۴، سؤال و جواب (همان، ۳۰۰۹/۴)، از راه طبع و خیال (همان، ۳۲۰۲/۲)، از راه قول و شنیدن (همان، ۱۰۶۲/۵)</p>	<p>از راه‌های مختلف معنوی، مثلاً از راه درخواست از خدا (همو، ۱۳۶۳، ب، ۱۸۸۳/۱)، از راه زهد و ریاضت و خدمت (۲۰۹۰/۶ و ۱۹۳۲/۶)، از راه صیقل زدن و آینه شدن و صفای دل و درون (همان، ۴-۲۴۶۹-۲۴۷۱، ۲۰۶۲/۲، ۷۳-۷۲/۲، ۳۱۴۶/۱)، از راه گوش جان (همان، ۱۱۴۹/۶)، از راه خلوت (همان، ۱۴۶۰/۱-۱۴۶۱)، از راه مصاحبت با پیر و ولی و اهل دل (همان، ۱۴۱۶/۴، ۱۵۲۰/۴، ۲۳۸۱/۲)، از راه ترک علم ظاهری (همان، ۸۲۳/۶)، از راه لقمه حلال (همان، ۱۶۴۴/۱)، از راه پرورش در نور (همان، ۲۴۸۸/۵، ۱۵۱۳/۳)، از راه نیکو حمل کردن علم ظاهری (همان، ۳۴۵۰/۱)</p>

تقسیم و تطبیق علم به علم حق و علم بنده، روش و شگردی است که مولوی در پرتو آن، کمیت‌گرایی و کم‌قدری یا حتی بی‌مقداری علوم بشری را در قبال عظمت و اهمیت علم مطلق و بی‌نهایت حق تعالی توصیف و تعریف می‌کند.

مولوی علاوه بر دسته‌بندی علوم، گاه به تطبیق و مقایسه‌کردن احوال، افکار و روش‌های صاحبان علوم مختلف هم پرداخته، چنانکه بارها حال و کار عالمان دو طایفه را به صورت موردی و مصداقی تطبیق، تعریف و روش‌شناسی کرده است؛ به عنوان نمونه، طبیبان ظاهری را در قیاس با مردان الهی با عنوان طبیبان الهی یاد می‌کند، که به طور ضمنی کارشان به کار پیامبر خاتم (ص) مقایسه می‌شود که علی (ع) در توصیف آن حضرت فرمود: «طَبِيبٌ دَوَّارٌ بَطِيْبُهُ قَدْ أَحْكَمَ مَرَاهِمَهُ وَأَحْمَى مَوَاسِمَهُ يَضَعُ ذَلِكَ حَيْثُ الْحَاجَةُ إِلَيْهِ مِنْ قُلُوبِ عُمَى وَآذَانِ صُمِّ وَالسَّنَةِ بَكُمْ مُتَّبِعٌ بِدَوَائِهِ مَوَاضِعَ الْغَفْلَةِ وَ مَوَاطِنَ الْحَيْرَةِ...»^{۱۳} (نهج البلاغه، خطبه ۱۰۸: ۱۵۶)

در داستان پادشاه و کنیزک نیز این تقسیم‌بندی و مقایسه و تطبیق در خصوص طبیبان دیده می‌شود که طبیب و حکیم الهی از طبیب و حکیم ظاهری متمایز می‌شود و ضمن بیان روش‌های درمانی هریک (با دیدن علامات و اسباب یا بدون نیاز به آن شیوه‌ها) کار و حال دو دسته توصیف، تطبیق، و ضمناً نقد و تحلیل می‌شود؛ این موضوع در موارد دیگر هم دیده می‌شود که ضمن تقسیم و تطبیق، گاه با توصیف علامتی به روش‌های کار این دو گروه، به زیبایی اشاره می‌گردد مولوی (۱۳۶۳: ۳۸۴).^{۱۴} مولوی در دفتر چهارم با عنوانی گویا می‌آورد: «دریافتن طبیبان الهی امراض دین و دل را در سیمای مرید و بیگانه و لحن گفتار او و رنگ چشم او و بی این همه نیز از راه دل که أَنَّهُمْ جَوَاسِيسُ الْقُلُوبِ فَجَالِسُوهُمْ بِالصِّدْقِ».

این طبیبان بدن دانش‌ورند	بر سقام تو ز تو واقف‌ترند
تا ز قاروره همی بینند حال	که ندانی تو از آن رو اعتلال
هم ز نبض و هم ز رنگ و هم ز دم	بو برند از تو به هر گونه سقم
پس طبیبان الهی در جهان	چون ندانند از تو بی‌گفت دهان
هم ز نبضت هم ز چشمت هم ز رنگ	صد سقم بینند در تو بی‌درنگ
این طبیبان نو آموزند خود	که بدین آیاتشان حاجت بود

کاملان از دور نامت بشنوند تا به قعر باد و بودت در دوند
بلکه پیش از زادن تو سال‌ها دیده باشنت ترا با حال‌ها
(همان، ۱۳۶۳ ب، ۴/ ۱۷۹۹ به بعد)

ج) تفسیر و تحلیل و نقد علوم

تفسیر ظاهری یا باطنی از علوم و معارف و یا تحلیل محتوای آن‌ها، از دیگر شیوه‌های مورد استفاده مولوی در این خصوص است. او از این راه، علوم و معارف مفید و غیرمفید روزگار خود را (با تفسیر و تحلیلی معرفتی) به مخاطبانش معرفی می‌کند. تفسیر و تحلیل مولوی از علوم مختلف و عالمان آن با رویکردها و رهیافت‌های متعددی انجام می‌گیرد که خود قابل بررسی روشی و سبکی است؛^{۱۵} برای مثال، مولوی در تفسیر و تحلیل تطبیقی خود، ضمن تقسیم و مقایسه علوم، با نگاهی غایت‌گرا و وظیفه‌شناسانه، به بیان کارکردها و فواید علوم می‌پردازد و برای نمونه، علوم ظاهری و دنیایی و تقلیدی را فقط در جهت شناخت حقیقت آدمی (خودشناسی) لازم می‌داند. او با این نظر، علوم مختلف را مقدمه و ابزار و خادم علم حقیقی می‌داند، و در نهایت، آن علوم را فقط از این جهت و در حدود خاص خود، علوم مفید و ضروری تفسیر می‌کند. وی در فیه مافیه می‌گوید:

«بهاه می‌آوری که من خود را به کارهای عالی صرف می‌کنم، علوم فقه و حکمت و منطق و نجوم و طب و غیره تحصیل می‌کنم، آخر این همه برای توسست، اگر فقه است، برای آن است تا کسی از دست تو نان نرباید و جامهات را نکند و تو را نکشد تا تو سلامت باشی، و اگر نجوم است احوال فلک و تأثیر آن در زمین از ارزانی و گرانی، امن و خوف همه تعلق به احوال تو دارد، هم برای توسست و اگر ستاره است از سعد و نحس به طالع تو تعلق دارد، هم برای توسست، چون تأمل کنی اصل تو باشی و این‌ها همه فرع تو...» (همو، ۱۳۶۹: ۱۵-۱۶)

بنابراین، در تفسیر و تحلیل مولوی، علوم مفید و حقیقی، همان علوم وحیانی، بینشی و معرفتی است که مستقیم به کار خودشناسی و خداشناسی بیاید، و سایر علوم نیز هرچند نام و موضوع و مسایل و مباحث آن به کار شناخت نیایند، می‌توانند مقدمه، مقوم، وسیله، خادم و ملازم آن علوم شوند تا در دسته و رسته علوم مفید حقیقی و نجات‌بخش واقع شوند. او با این تفسیر یا تحلیل غایت‌گرایانه و وظیفه‌شناسانه خود می‌خواهد مخاطبان را قانع و مجاب سازد که مانند خود او، یا مستقیم به علوم رستگاری‌بخش عرفانی روکنند و یا علوم و آگاهی‌های خود را در آن مسیر قرار دهند تا از علم به معلوم، و از علم‌الیقین به عین‌الیقین و از دانش و دانایی به بینش و بینایی و از علم جزوی به علم بزرگ و کلی، و علم انبیا، و علم بی‌نشان و گره‌گشا منتقل شوند،^{۱۶} و با انتقال از عقل به عشق و علم لدنی از دشواری‌های علوم دنیایی، مانند رفتن به مدرسه و تهیه کاغذ و تکرار مطالب برای حفظ آموخته‌ها رهایی بیابند.^{۱۷}

بنابراین، در ذیل روش تحلیل و تبیین، می‌توان از روش نقد و آسیب‌شناسی علوم و عالمان به‌عنوان یکی از مهم‌ترین شیوه‌های مورد استفاده مولوی نام‌برد که با بسامد بالایی در روش علم‌شناسی و عالم‌شناسی او قابل ذکر و بررسی و تحلیل مستقل است. در خصوص علم‌شناسی انتقادی نیز مولوی از روش‌ها و الگوهای متعددی جهت نقد و داوری و ارزیابی استفاده کرده است؛ یعنی مولوی در هنگام انتقاد و ارزیابی‌های روشنگرانه و معرفت‌آموز خود نیز دست به تقسیم، طبقه‌بندی، و مقایسه و تطبیق می‌برد و باز در این زمینه از روش‌های ادبی (توصیف، تمثیل و تشبیه، تلمیح و استشهاد) نیز بهره‌می‌گیرد. در واقع تفکیک روش‌شناسیک مباحث مولوی به آسانی ممکن نیست و چنان‌که آوردیم دغدغه‌های تعلیمی و مخاطب‌محوری و اقناعی مولوی باعث می‌شود که به روش‌های ترکیبی یا آمیخته و چندگانه (مولتی‌متدی) به داوری و ارزیابی امور مختلف از جمله علوم و بیان آفات علوم کسبی و دنیایی و اهمیت علم حقیقی پردازد. در نتیجه مولانا در شیوه نقدی خود گاه نقد تطبیقی و مقایسه‌ای، و گاه نقد توصیفی و

نشانه‌شناختی دارد و گاه نقد تمثیلی دارد، یعنی با ذکر انواع استدلال (استقرائی و قیاسی) و بویژه با استفاده از استدلال تمثیلی، یعنی ذکر حکایات کوتاه و بلند تمثیلی (مثل قصه اعرابی و فیلسوف: همو، ۳۶۳، اب، ۳۱۷۶/۲، به بعد، و پیر و مرید: همان، ۱۲۷۱/۵، به بعد) به نقد علم و آگاهی‌های زمانه و اهل آن می‌پردازد، و در این راه از برهان‌های عقلی، نقلی، تاریخی و وجدانی استفاده می‌برد؛ بویژه در برهان‌های نقلی با استناد و استشهاد به قرآن و حدیث و اقوال بزرگان به نقد علوم و معارف معمول می‌پردازد، و در نهایت با تبیین علی یا تحلیل محتوایی و بیان عوامل و انگیزه‌های مختلف روانی (خودبینی و تکبر...) و اجتماعی (جاه و جلال ظاهری...) به نقد علوم ظاهری یا مشتغلان بدان اقدام می‌کند؛^{۱۸} از این رو، مولوی هم از اعتبار خود به عنوان یک راوی مجتهد استفاده می‌کند تا آرای انتقادی خود را معقول و موجه نشان دهد و هم با استفاده از روش‌های استدلالی و استنادات نقلی درون‌دینی مناسب می‌کوشد که کلام و پیام و ادعاهای خود را ثابت کند و با مُدلل و برهانی نشان‌دادن آنها، مخاطب خود را قانع و مجاب سازد. روی هم رفته «بین نویسنده و مخاطب دو گونه ارتباط ممکن است برقرار شود: عاطفی و عقلانی. در نوشته‌های استدلالی و اقناعی عموماً هر دو نوع ارتباط برقرار می‌شود، نهایت اینکه گاهی جنبه عاطفی غلبه دارد و گاهی جنبه عقلانی. در مواردی نیز این دو چنان به هم می‌آمیزد که تمیز آن‌ها از یکدیگر دشوار است» (سمیعی، ۱۳۷۰: ۳۱).

د) توصیف و نشانه‌شناسی علوم

از دیگر شیوه‌های معمول و پربسامد در آثار مولوی در تفسیر یا چیستی پدیده علم، و شناساندن آن پدیده یا مفهوم، استفاده از شیوه توصیف و نیز گزارش نشانه‌شناختی (علامتی) علوم و دانسته‌ها و مشتغلان بدان‌ها است «مقصود از توصیف آن است که در مخاطب تصویری از موصوف پدید آورد که مطلوب نویسنده است» (سمیعی، ۱۳۷۰: ۲۰).

در علم‌شناسی توصیفی که با رویکرد نشانه‌شناختی انجام می‌یابد، مولوی غالباً با روش تطبیق و مقایسه و قیاس گاه نیز به صورت مستقل به بیان نشانه‌ها و علائم علوم می‌پردازد که به علت بسامد بالای این شیوه در مثنوی، قابلیت بحث مستقل نیز دارد که به اقتضای بحث به ارجاع و ذکر چند نمونه بسنده می‌شود.^{۱۹}

اگر طبق نظر مولوی، علم و عالمان را به حقیقی و تقلیدی تقسیم کنیم، می‌بینیم که او در توصیف هر یک، آراء قابل تأملی ذکر کرده است. او در توصیفاتش گاه قصد یا رویکرد تعریفی دارد، چنان‌که گفته‌اند «گاهی توصیف برای تعریف است؛ در این مقام، تنها ویژگی‌های معتبر و ذی‌نقش در توصیف وارد می‌شود (همان، ۲۳) و گاه نیز مقاصد دیگر مثل ترغیب و تحذیر دارد. برای نمونه، در معرفی نشانه‌ها و وصف‌های علم تحقیقی (و در نتیجه عالم و متحقق بدان علم را که فعلاً مورد بحث نیست) به عروج‌بخشی و پروازدهی (مولوی، ۱۳۶۳، ب، ۲/ ۳۲۰۳ و ۱۵۱۰/۳) ره‌گشایی (همان، ۳۲۰۷/۲) مشتری بودن حق و رونق دائمی داشتن (همان، ۳۲۶۶/۲) یار دل بودن و حمال بودن (همان، ۱/ ۳۴۴۶ به بعد) وسعت و بی‌حد و کناری (همان، ۶/ ۳۸۸۱ به بعد) و... توصیف می‌کند، و در تقابل با آن، و در وصف و نشانه‌شناسی علم تقلیدی، (که باز به عالم مقلد هم راجع می‌شود) از مواردی مثل بامزه بودن در عین محدودیت و تباهی‌پذیری (همان، ۶/ ۴۶۴۹ به بعد و ۱/ ۱۲۳۲ و ۱/ ۳۴۴۲ و ۳۴۴۵) دلیل‌یابی و علامت‌جویی (همان، ۴/ ۲۱۶۷) ظنی بودن (همان، ۱/ ۲۱۲۶) وبال جان شدن و عاریتی بودن و ناپایداری (همان، ۲/ ۲۳۲۷ و ۱/ ۳۴۴۹) مستمع‌خواهی (همان، ۲/ ۲۴۲۹) مانع از علم بلند شدن (همان، ۱/ ۱۰۱۶) ظن و شک‌افزایی (همان، ۲/ ۳۲۰۳) کهنه‌آموزی (همان، ۴/ ۴۹۴) و تعبیری از این دست بهره می‌گیرد و درباره هر یک مباحث خواندنی و قابل تأملی ارائه می‌کند.

توصیف یا گزارش‌های نشانه‌شناختی مولوی که معمولاً در ضمن داستان‌ها و تمثیلات انجام می‌گیرد، به قصد تعریف یا معرفی و آگاهی‌بخشی به مخاطب

صورت‌می‌گیرد تا خود راهش را برای کسب و تحصیل برخی از آن‌ها انتخاب‌کند و از برخی دیگر که مانع کمال و معرفت اوست، پرهیزد یا دست‌کم توقع خود را معلوم سازد و حتی‌المقدور از آفاتش مصون و محفوظ بماند.

۳- نتیجه‌گیری

با توجه به مباحث این مقال، یکی از دغدغه‌های شناختی و عرفانی مولوی، شناخت و شناساندن و تمایزبخشی علوم حقیقی از علوم غیرحقیقی است؛ او در این راه، از شیوه‌ها و رهیافت‌های ترکیبی و مختلفی بهره می‌جوید و به شیوه‌های مختلف، ضمن معرفی علوم و مشتغلان بدان، گاه به طور ضمنی و غیرمستقیم و گاه صریح و مستقیم از مخاطب می‌خواهد که به جای پرداختن بیش از اندازه یا بی‌هدف به علوم اکتسابی یا تحصیلی، به علوم غیر اکتسابی و لدنی و الهی نیز بیندیشد و در پی آموختن آن علوم برود، و تعلم و تعلیم علوم دیگر را نیز در جهت رسیدن به علوم حقیقی پی‌گیری کند و هدف‌های متعالی از تحصیل و تعلیم علم را از یاد نبرد.

او در این راه یعنی شناخت و شناساندن علوم و مشتغلان آن، از شیوه‌های مختلف و مختلط منطقی-علمی (و بلاغی-ادبی) استفاده می‌کند، او این کار را نه در مقدمه کتاب‌ها، بلکه در سراسر مثنوی و غالب آثار دیگر خود پی می‌گیرد که این کار او به سبک خاص او در القای معارف و شیوه تداوی کلام مربوط می‌شود. به عبارت دیگر، مولوی در حوزه علم‌شناسی غالباً به مباحث کلی فلسفه برخی علوم می‌پردازد و با رویکردی معنوی، غایت‌اندیشانه و جانبدارانه از علوم حقیقی، الهی و الهامی دفاع می‌کند، و با روش‌های مختلف که عمده‌ترین آن‌ها تقسیم و طبقه‌بندی، تطبیق و مقایسه، تفسیر و تحلیل و نقد، و توصیف و نشانه‌شناسی علوم و معارف است، به معرفی علوم می‌پردازد. او با انواع این روش‌ها، و به کمک برهان‌ها و دلایل نقلی (درون‌دینی) و

عقلی (برون‌دینی)، به مخاطبان و متعلمان خود توصیه و آن‌ها را ترغیب و اقناع می‌کند که به جای علوم ظاهری و بلکه به کمک آن علوم، در پی علوم حقیقی بروند. شیوه‌های مولوی در معرفت‌شناسی، علم‌شناسی، معرفتی علوم و عالمان هم از دغدغه علمی و اخلاقی او حکایت می‌کند، و هم برخلاف تنوع و تعدد و درهم‌آمیختگی، قابلیت نقد و بررسی، دسته‌بندی، معرفی علمی دارد، و همچنان می‌تواند به شناخت تاریخی، منطقی و حتی کلامی ما کمک رساند و درس‌هایی روزآمد و ماندگار در انسان‌شناختی داشته باشد، بویژه درس‌ها و آموزش‌هایی در حوزه‌های مختلف خودشناسی، روان‌شناسی، جامعه‌شناسی، و سایر حوزه‌های مربوط به شناخت و معنویت.

پی‌نوشت‌ها

۱. برای اطلاع از انواع و اشکال طبقه‌بندی علوم از دیدگاه حکیمان مسلمان، رجوع کنید به بکار، ۱۳۸۱، و فتح الهی، ۱۳۹۴، و مفتونی، ۱۳۹۳.
۲. «روش‌ها و متدولوژی علوم انسانی بسیار پیچیده و نامشخص‌صند. خلق و آفرینش این روش‌ها بیشتر مبتنی بر اصول اخلاقی و دانش‌های انسانی، نگرش‌ها، ایدئولوژی، و جهان‌بینی‌ها بوده و به‌جز در موارد بسیار ساده و استثنایی قابلیت تکرارپذیری ندارند. لذا متدولوژی علوم انسانی بیشتر هنری است تا فنی و بسیار متنوع و متغیر است و در موارد و شرایطی هم که به‌طور نسبی بتوان آن‌ها را آموزش و اکتسابی نمود و به‌طور مشابه و تقریبی و به‌شکل نرم‌ها یا هنجارها می‌باشند تا روش عینی؛ زیرا موضوع متدولوژی انسانی در تحقیقات انسان و رفتار انسان می‌باشد» (فرهنگی و صفرزاده، ۱۳۹۳: ۱۹ و ۲۰).
۳. «از این رو آمیش می‌گفتند که خط و علم و حکمت او مادرزاد بود نه مکتسب...» (مولوی، ۱۳۶۹: ۱۴۲).
۴. «عقل جزوی قابل آن نیست که از خود چیزی اختراع کند که آن را ندیده باشد و اینک مردم تصنیف‌ها کرده‌اند و هندسه‌ها و بنیادهای نو نهاده‌اند تصنیف نو نیست، جنس آن را

دیده‌اند بر آنجا زیادت می‌کنند، آن‌ها که از خود نو اختراع کنند ایشان عقل کل باشند عقل جزوی قابل آموختن است، محتاج است به تعلیم، عقل کل معلم است، محتاج نیست، و همچنین جمله پیشه‌ها را چون بازکاوی اصل و آغاز آن وحی بوده است و از انبیا آموخته‌اند، و ایشان عقل کلند، حکایت غراب که قابیل/هابیل را کشت و نمی‌دانست که چه کند غراب غرابی را بکشت و خاک را کند و خاک بر سرش کرد، او ازو بیاموخت گورساختن و دفن کردن، و همچنین جمله حرفت‌ها، هر که را عقل جزوی است محتاج است به تعلیم، و عقل کل واضح همه چیزهاست و ایشان انبیا و اولیاءند که عقل جزوی را به عقل کل متصل کرده‌اند و یکی شده است...» (مولوی، ۱۳۶۹: ۱۴۲ و ۱۴۳).

۵. منظور از «رئوس ثمانیه»، یا «اصول هشتگانه در مقدمه‌نویسی بر آثار علمی، این اصول برای ایجاد بصیرت و اشتیاق در متعلم و خواننده به مطالب و مسائل آن علم یا کتاب، بیان شده و چون در سرآغاز و مقدمه کتب می‌آمده به رئوس ثمانیه شهرت یافته است. برخی رئوس ثمانیه را مقدمه و برخی دیگر آن را مقدمه علم دانسته‌اند.» (اوجبی، ۱۳۹۵) و در این باره ر.ک.: مفتونی (۱۳۹۳: ۵۲-۵۷)، عظیمی (۱۳۹۵). این اصول غالباً از این قرار است: غرض و غایت علم، تعریف علم، موضوع علم، منفعت و فایده علم، عنوان یا فهرست ابواب، نام مؤلف یا واضع علم، بیان مرتبه علم و انحای تعلیمیه (روش‌های تعلیم علم).

۶. «آشنایی با رموز بلاغت منبری که جمع بین تمثیل و برهان و تلفیق میان جد و هزل را در عین حفظ تعادل در سطح متوسط بیان اقتضا داشته است، در خانواده مولانا از دیرباز سنتی تربیتی و فکری محسوب می‌شده است» (زرین‌کوب، ۱۳۶۴: ۱/۱۲۴) در این زمینه، و اقتضائات مختلف سبک و بلاغت منبری به همان، ۱۳۶۴: ۱/۱۲۴-۱۷۰ و غلامرضایی، ۱۳۸۸: ۳۱۱-۳۳۹ و این مقالات: «مجلس‌گویی و شیوه‌های آن بر اساس مجالس سبعة مولوی» (غلامرضایی، ۱۳۸۷) «اسلوب بیان و شیوه مجلس‌گویی مولانا در آثار منثورش (با تأکید بر کتاب فیه مافیه)» (نزهت، ۱۳۹۲) مراجعه شود.

۷. مخاطب، داعی و درخواست‌کننده اصلی مولوی در گفتن و سرودن است، و صاحب مثنوی شدیداً دغدغه هدایت و راهنمایی او را دارد، در این باره بنگرید به قول او در فیه مافیه (۱۳۶۹: ۹۴).
۸. گفتنی است که منظور نگارنده از رهیافت علمی و منطقی، به معنای عام و منطقی است و نه الزاماً معنای اصطلاحی آن به عنوان یک رهیافت علم‌شناسی در جوار یا در قیاس با رهیافت‌های دیگر علم‌شناسی مثل رهیافت‌هایی که مفتونی (۱۳۹۳: ۶۳-۳۱) در علم‌شناسی دانشمندان مسلمان مطرح کرده و مجموع آن‌ها را در پنج رهیافت دسته‌بندی کرده است: رهیافت منطقی-فلسفی، رهیافت تطبیقی، رهیافت تاریخی، رهیافت اخلاقی.
۹. «پیشینی» است یعنی از حس و تجربه گرفته نشده است، بلکه بر تعاریف و استدلال‌های اولیه تکیه می‌کند، برخلاف علم‌شناسی پسینی که تجربی است و به تلاش عینی دانشمندان نظر دارد. در این باره: ر.ک.: مفتونی (۱۳۹۳: ۳۵).
۱۰. درباره اصطلاح‌شناسی مفهوم علم و معادل‌ها و مترادفات متعدد آن در تاریخ فکر و فلسفه، ر.ک.: ابراهیمی دینانی، خسروپناه و امامی، (۱۳۹۹)؛ و درباره برخی تعاریف علم، ر.ک.: کاظمینی و هنرور (۱۳۹۳)، و شریعتمداری (۱۳۶۴: ۴۸۰-۴۸۱).
۱۱. در این باره ر.ک.: بکار (۱۳۸۱) که در کتاب خود طبقه‌بندی علوم را از دیدگاه فارابی، غزالی و قطب‌الدین شیرازی به تفصیل بحث و بررسی کرده، و نیز فتح‌الهی (۱۳۹۴: ۱۲۴-۱۴۷) که «رده‌بندی علوم از دیدگاه دانشمندان اسلامی» را در آثار دانشمندان بیشتری بررسی کرده است.
۱۲. برای اطلاع اجمالی از انواع تمثیلات مولوی در مثنوی، ر.ک.: سرنی (زرین‌کوب، ۱۳۶۴: ۱۳۰-۱۳۸)، و برای اطلاع تفصیلی، ر.ک.: کتاب بحر در کوزه که به تفصیل در این زمینه بحث شده است.
۱۳. پیامبر صلی الله علیه و آله طبیعی بودند که با دانش خود، همواره در میان مردم می‌گشتند، مرهم‌هایشان را به خوبی فراهم و ابزار کارشان را آماده می‌ساختند و آن‌ها را هر جا که لازم بود، می‌گذارند، در دل‌های کور و گوش‌های کر و زبان‌های گنگ، غفلتگاه‌ها و جایگاه‌های حیرت را جست‌وجو و با داروی خود، آن‌ها را درمان می‌کردند.

۱۴. از جمله در وصف اولیای حق گوید:

آن ستونهای خلیل‌های جهان آن طبیبان مرض‌های نهان
(مولوی، ۱۳۶۳، ب، ۱۹۳۵/۲)

آن طبیب و آن منجم از گمان می‌کنند آگاه و ما خود از عیان
(همان، ۲۹۶۶/۳)

و نیز ر.ک.: مثنوی ۲۷۰۰/۳ به بعد، با این مطلع:

ما طبیبانیم شاگردان حق بحر قلزم دید ما را فانفلق
۱۵. از آنجا که در مقاله «رهیافت‌های تحلیلی انتقادی مولوی...» (روحانی، ۱۳۹۹) به غالب این
رهیافت‌ها به تفصیل پرداخته شده، از پرداخت مجدد بدان صرف نظر می‌کنیم و مخاطبان را
بدان مقاله ارجاع می‌دهیم.

۱۶. «این علم جزوی که در وی می‌گریزی و ازو خوش می‌شوی فرع آن علم بزرگ است و
پرتو آن است این پرتو تو را به آن علم بزرگ و آفتاب اصلی می‌خواند... اگر چه صعب
است جهد کن تا به علم بزرگ پیوندی» (مولوی، ۱۳۶۹: ۲۰۷).

یک حمله مردانه مستانه بکردیم تا علم بدادیم و به معلوم رسیدیم
(مولوی، ۱۳۶۳، ب، غزل ۱۴۸۱)

و:

به پیش زخم تیغ من ملرزان دل بنه گردن اگر خواهی سفر کردن ز دانایی به بینایی
(همان، غزل ۲۴۹۸)

یک لحظه اگر نفس تو محکوم شود علم همه انبیات معلوم شود
آن صورت غیبی که جهان طالب اوست در آینه فهم تو مفهوم شود
(همان، رباعی ۸۶۴)

آن لقمه که در دهان نگنجد بطلب وان علم که در نشان نگنجد بطلب
(همان، رباعی ۷۸)

علمی که ترا گره گشاید بطلب زان پیش که از تو جان برآید بطلب
(همان، ۱۳۶۳، رباعی ۱۰۵)

و نیز ر.ک.: مثنوی، ۴۱۲۱/۳ به بعد.

۱۷.

خاموش کزین عشق و ازین علم لدنیش از مدرسه و کاغذ و تکرار رهیدیم
(مولوی، ۱۳۶۳ الف، غزل ۱۴۷۸)

و اگر مدرسه‌ای باشد، مدرسه عشق و مدرس آن حضرت ذوالجلال است:

مدرسه عشق و مدرس ذوالجلال ما چو طالب علم و این تکرار ماست
(همان، غزل ۴۲۹)

آن علم که در مدرسه حاصل کردند کار دگر است و عشق کاری دگر است
(همان، غزل ۳۸۱)

۱۸. برای اطلاع از تفسیر و تحلیل‌های مختلف مثلاً درباره فرآیند علم و شناخت، و مقاصد و غایات، و وظایف و اهداف علوم یا عالمان و نیز منابع و مآخذ و موانع و آفات علم و شناخت رجوع کنید به مقالات و آثار معرفی شده در بخش پیشینه بحث.

۱۹. پژوهش‌های موجود در این خصوص که غالباً تحت عناوین دیگر انجام شده و برخی از آن‌ها در بخش پیشینه معرفی شده، و مجال کم این مقال باعث می‌شود که از پرداختن مفصل و دوباره بدان‌ها بپرهیزیم.

منابع

الف) کتاب‌ها

۱. قرآن کریم، ترجمه عزت‌الله فولادوند.
۲. ایمان، محمدتقی (۱۳۹۱) *فلسفه روش تحقیق در علوم انسانی*، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۳. بکار، عثمان (۱۳۸۱)، *طبقه‌بندی علوم از نظر حکمای مسلمان*، ترجمه جواد قاسمی، مشهد: آستان قدس رضوی.
۴. پورنامداریان، تقی (۱۳۸۰)، *در سایه آفتاب: شعر فارسی و ساخت‌شکنی در شعر مولوی*، تهران: سخن.

۵. خاتمی، احمد (۱۳۹۱)، *آسمان‌های دیگر: راهنمای پژوهش در مثنوی*، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
۶. زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۶۴)، *سرنی*، تهران: علمی.
۷. _____ (۱۳۶۶)، *بحر در کوزه*، تهران: علمی.
۸. زمانی، کریم (۱۳۸۲)، *میناگر عشق*، تهران: زوار.
۹. ساروخانی، باقر (۱۳۷۳)، *روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۱۰. سمیعی (گیلانی)، احمد (۱۳۷۰)، *آیین نگارش*، تهران: نشر دانشگاهی.
۱۱. علی بن ابیطالب (ع) (۱۴۱۴ ق)، *نهج‌البلاغه*، تصحیح صبحی صالح، قم: دارالهجره.
۱۲. غلامرضایی، محمد (۱۳۸۸)، *سبک‌شناسی نثرهای صوفیانه*، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
۱۳. فتح‌الهی، ابراهیم (۱۳۹۴)، *مندولوژی علوم قرآنی*، تهران: دانشگاه امام صادق.
۱۴. فروزانفر، بدیع‌الزمان (۱۳۶۱)، *احادیث مثنوی*، تهران: امیرکبیر.
۱۵. فرامرز قراملکی، احد (۱۳۸۲)، *روش‌شناسی مطالعات دینی*، مشهد: دانشگاه علوم اسلامی رضوی.
۱۶. فرهنگی، علی‌اکبر و حسین صفرزاده (۱۳۹۳)، *روش‌های تحقیق در علوم انسانی*، تهران: برآیند پویا.
۱۷. کاشفی، کمال‌الدین حسین (۱۳۶۲)، *لب لباب مثنوی*، تصحیح سیدنصرالله تقوی، تهران: بنگاه مطبوعاتی افشاری.
۱۸. کریمی سودابه (۱۳۸۴)، *بانگ آب: دریچه‌ای به جهان‌نگری مولانا*، تهران: شور.
۱۹. گوهرین، سیدصادق (۱۳۷۶)، *شرح اصطلاحات تصوف*، تهران: زوار.
۲۰. محمدی ری‌شهری، محمد (۱۳۸۲)، *علم و حکمت در قرآن و حدیث*، ترجمه عبدالهادی مسعودی، مؤسسه علمی فرهنگی دارالحدیث و سازمان چاپ و نشر، قم.

۲۱. _____ (۱۳۶۲-۱۳۶۳)، میزان الحکمه، ۱۰ جلد، دفتر تبلیغات اسلامی: قم.
۲۲. مفتونی، نادیا (۱۳۹۳)، پژوهشی در فلسفه علم دانشمندان مسلمان، تهران: سروش.
۲۳. مولوی، جلال‌الدین محمد (۱۳۶۹)، فیه مافیه، تصحیح بدیع‌الزمان فروزانفر، تهران: امیرکبیر.
۲۴. _____ (۱۳۶۳ الف)، کلیات شمس یا دیوان کبیر، تصحیح بدیع‌الزمان فروزانفر، امیرکبیر: تهران.
۲۵. _____ (۱۳۶۳ ب)، مثنوی معنوی، به تصحیح نیکلسون، به اهتمام نصرالله پورجوادی، امیرکبیر: تهران.
۲۶. میرابوالقاسمی، سیده‌مریم (۱۳۸۶)، اصطلاحات و مفاهیم عرفانی دیوان شمس، تهران: ارشاد.
۲۷. همایی، جلال‌الدین (۱۳۸۵)، مولوی‌نامه: مولوی چه می‌گوید؟ تهران: هما.

ب) مقالات

۱. ابراهیمی دینانی، غلامحسین، عبدالحسین خسروپناه، و احمد امامی (۱۳۹۹)، «اصطلاح‌شناسی مفهوم علم در فلسفه اسلامی»، معرفت فلسفی، شماره ۶۷، صص ۳۵-۵۱.
۲. استعلامی، محمد (۱۳۷۱)، «مفهوم علم در مثنوی مولانا جلال‌الدین»، ایران‌نامه، شماره ۴۱، صص ۹۱-۱۰۰.
۳. امیری خراسانی، احمد (۱۳۸۰)، «علم از دیدگاه مولانا»، نشریه دانشکده ادبیات و علوم انسانی (تهران)، شماره ۱۵۸-۱۵۹، صص ۳۶۷-۳۹۴.
۴. اوجبی، علی (۱۳۹۵)، مدخل «رئوس ثمانیه» در دانشنامه جهان اسلام، زیر نظر غلامعلی حدادعادل، جلد ۲۱، تهران: مرکز دایرةالمعارف اسلامی، صص ۱۱۸ - ۱۱۹.

۵. جعفری، فرزاد و فرزانه خلیل‌پور (۱۳۸۶)، «علم ظاهر و باطن یا ظاهر و باطن علم (پیرامون علم و معرفت در مثنوی معنوی)»، فرهنگ، شماره ۶۳-۶۴، صص ۱۹۵-۲۲۸.
۶. خسروپناه، عبدالحسین (۱۳۸۵)، «فلسفه فلسفه اسلامی»، قبسات، شماره ۳۹ و ۴۰، صص ۱۷۳-۱۹۶.
۷. روحانی، رضا (۱۳۹۹) «رہیافت‌های تحلیلی-انتقادی مولوی در علم و عالم‌شناسی»، ادبیات عرفانی، سال ۱۲، شماره ۲۳، صص ۱۸۳-۲۰۶.
۸. سبجانی، محمدتقی (۱۳۸۲)، «علم و عقل و عشق در مثنوی مولوی»، نقد و نظر، شماره ۳۱ و ۳۲، صص ۳۵۲-۳۸۲.
۹. طالبیان، یحیی (۱۳۸۵)، «ابعاد تقلید و تحقیق در مثنوی مولوی»، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی اصفهان (مطالعات و پژوهش‌های دانشکده ادبیات و علوم انسانی)، شماره ۴۷، صص ۱-۱۸.
۱۰. عظیمی، مهدی (۱۳۹۵)، «سرآغازهای هشت‌گانه در منطق: پژوهش تاریخی»، جستارهای فلسفی، شماره ۲۱، صص ۱۳۳-۱۶۸.
۱۱. غلامرضایی، محمد (۱۳۸۷)، «مجلس‌گویی و شیوه‌های آن بر اساس مجالس سبعة مولوی»، پژوهشنامه علوم انسانی (ویژه‌نامه زبان و ادبیات)، شماره ۵۷، صص ۲۵۶-۲۷۸.
۱۲. فرامرز قراملکی، احد و نادیا مفتونی (۱۳۸۳)، «رہیافت‌های دانشمندان مسلمان در علم‌شناسی»، مقالات و بررسی‌ها، شماره ۸۰، صص ۳۹-۵۹.

۱۳. کاظمینی، سیدمحمدحسین و محمدامین هنرور (۱۳۹۳)، «موضوع و ماهیت علوم انسانی و جایگاه آن در منظومه علوم با تأکید بر آرا و نظریات فارابی»، قیسات، شماره ۷۴، صص ۷۷-۹۸.
۱۴. محقق، مهدی و فاطمه حیدری و شیوا حیدری (۱۳۹۲)، «العلم وأنواعه من وجهة نظر مولانا جلال‌الدین بلخی»، *إضاءات تقدیة (فصلیة محكمة)*، السنة الثالثة، العدد الثاني عشر، كانون الأول ۲۰۱۳م، صص ۹-۳۲.
۱۵. نزهت، بهمن (۱۳۹۲)، «اسلوب بیان و شیوه مجلس‌گویی مولانا در آثار منشورش (با تأکید بر کتاب *فیه مافیہ*)، متن‌پژوهی ادبی، شماره ۵۷، صص ۵۵-۷۸.

Reference List in English

Books

- Holy Quran. [in Arabic]
- Ali ebn Abitaleb (1993-1414 AH). *Nahj al-Balagha*, Corrected by Sobhi Saleh, Qom: Dar al-Hijrah. [in Arabic]
- Bakkar, O. (2002). *Classification of sciences according to Muslim sages*, translated by Javad Ghasemi, first edition, Mashhad: Astan Quds Razavi. [in Persian]
- Faramarz Qaramalki, A. (2012). *Methodology of Religious Studies*, 8th edition, Mashhad: Razavi University of Islamic Sciences. [in Persian]
- Farhangi, A. A., & Safarzadeh, H. (2014). *Research Methods in Humanities*, 15th edition, Tehran: Barayande Puyesh. [in Persian]
- Fathollahi, I. (2014). *Methodology of Quranic Sciences*, 3rd edition, Tehran: Imam Sadiq University. [in Persian]
- Forozanfar, B. (1982). *Masnavi Hadiths*, Tehran: Amir Kabir. [in Persian]
- Gholamrezaei, M. (2008). *Sufi prose stylistics*, Tehran: Shahid Beheshti University. [in Persian]
- Goharin, S. S. (1997). *Description of Sufism terms*; Second edition, Tehran: Zovar. [in Persian]
- Homaei, J. (2005), *Maulavi Nameh: What Maulavi Says?*, Tehran: Homa. [in Persian]

- Iman, M. T. (2012). *Philosophy of Research Methodology in Humanities*, First Edition, Qom: University and Field Research Center. [in Persian]
- Karimi, S. (2004). *Bang e Ab: A Window to Rumi's Worldview*, Tehran: Shur. [in Persian]
- Kashefi, K. H. (1983). *Lob e Lobab e Masnavi*, Corrected by S. N. Taqvi, second edition, Tehran: Afshari Publishing Company. [in Persian]
- Khatami, A. (2012). *Other Heavens: A Guide to Research in Masnavi*, First Edition, Tehran: Academic Publishing Center. [in Persian]
- Maftoni, N. (2013). *A study on the philosophy of science of Muslim scholars*, first edition, Tehran: Soroush. [in Persian]
- Maulvi, J. M. (1983). *Kollyat Shams or Diwan Kabir*, Corrected by B. Farozanfar, Amir Kabir: Tehran. [in Persian]
- Maulvi, J. M. (1369). *Fieh Mafieh*, Corrected by B. Farozanfar, 6th edition, Tehran: Amir Kabir. [in Persian]
- Maulvi, J. M. (1983). *Masnavi manavi*, edited by Nicholson, by N. Pourjavadi, Amir Kabir: Tehran. [in Persian]
- Mirabol al-Qasemi, S. M. (2006). *Divan Shams' mystical terms and concepts*, Tehran: Ershad. [in Persian]
- Mohammadi Rayshahri, M. (1982-1983). *Mizan al-Hikmah*, Islamic Propaganda Office: Qom. [in Arabic]
- Mohammadi Rayshahri, M. (2012). *Science and Wisdom in the Qur'an and Hadith*, translated by A. H. Masoudi, Dar al-Hadith Scientific and Cultural Institute and Publishing Organization, Qom. [in Persian]
- Pournamdarian, T. (2010). *In the shadow of the sun: Persian poetry and deconstruction in Molavi's poetry*, first edition, Tehran: Sokhan. [in Persian]
- Samii (Gilani), A. (1991). *The writing rules*, 4th edition, Tehran: University Press. [in Persian]
- Sarokhani, B. (2013). *Research Methods in Social Sciences*, Tehran: Research Institute of Humanities and Cultural Studies. [in Persian]
- Zamani, K. (2003). *Minagar e Eshgh*, first edition, Tehran: Zovar. [in Persian]
- Zarin Koob, A. (1985). *Serre-Ney*, first edition, Tehran: Elmi. [in Persian]
- Zarin Koob, A. (1987). *Bahr Dar Kozeh*, Tehran: Elmi. [in Persian]

Journals

- Amiri Khorasani, A. (2008). Science from Rumi's point of view. *Journal of Faculty of Literature and Human Sciences (University of Tehran)*, 46-47, 367-394. [in Persian]
- Azimi, M. (2015). The Eight Headings of Logic: A Historical Study. *Journal of Analitic Philosophy*, 13(29), 133-168. [in Persian]

- Ebrahimi Dinani, G. H., Khosropanah, A. H., & Emami, A. (2019). Terminology of the Concept of Science in Islamic Philosophy. *Journal of Ma`rifat Falsafi*, 17(3), 51-35. [in Persian]
- Faramarz Ghramaleki, A., & Maftoni, N. (2004). The approaches of Muslim scientists in science. *Journal of Maqalat wa Barrasiha*, 37(2), 39-59. [in Persian]
- Gholamrezaei, M. (2007). Majlis-speaking and its methods based on the Majlis Sabe Maulvi, *Journal of Humanities*, 57, 257-278. [in Persian]
- Istelami, M. (1992). The Concept of Science in the Masnavi of Maulana Jalaluddin, *Irannameh*, 41, 91-100. [in Persian]
- Jafari, F., & Khalilpour, F. (2007). The knowledge of external and internal knowledge or external and internal knowledge (About science and knowledge in the Masnavi manavi). *Journal of Farhang*, 63-64, 195-228. [in Persian]
- Kazemini, S. M. H., & Honarvar, M. A. (2013). The subject and nature of human sciences and its place in the system of sciences with an emphasis on Farabi's views and ideas, *QABASAT*, 19(74), 77-98. [in Persian]
- Khosrow Panah, A. H. (2015). Philosophy of Islamic Philosophy. *QABASAT*, 11(39-40), 173-196. [in Persian]
- Mohaghegh, M., Heydari, F., & Heydari, S. (2013). Science and its types from the point of view of Maulana Jalaluddin Balkhi. *Journal of Izaat Naqdiya (Rays of criticism in Arabic & Persian)*, 3(12), 9-32. [in Arabic]
- Nozhat, B. (2013). Rumi's style of speech, and if the way Parliament works Mnsvrsh (with an emphasis on books we Fierro Fierro). *Literary Text Research*, 17(57), 55-78. doi: 10.22054/ltr.2013.6613 [in Persian]
- Ojabi, A. (2015). The entry of "Rous-Samanieh" in the *Islamic Encyclopedia*, under the supervision of G. A. Haddad Adel, Vol. 21, Tehran: Islamic Encyclopedia Center. [in Persian]
- Rouhani, R. (2019). Analytical-critical approaches of Molavi in science and science. *Journal of Mystic Literature*, 12(23), 183-206. [in Persian]
- Sobhani, M. T. (2003). Science, Reason and Love in Maulavi's Masnavi. *Journal of Naqd Va Nazar*, 8(31-32), 352-382. [in Persian]
- Talebian, Y. (2015). Dimensions of imitation and research in Maulavi Masnavi. *Journal of Studies and Researches of the Faculty of Literature and Human Sciences University of Isfahan*, 2(47), 1-18. [in Persian]